

УДК 069.01: [351.853+[726:27 – 523.4] (477.52)

О.В. Жукова

**ФОРМУВАННЯ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО
ПРОСТОРУ ШЛЯХОМ КОМПЛЕКСНОГО
ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА
(НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ
М. ОХТИРКА СУМСЬКОЇ ОБЛ.)**

Розглянуто можливості формування експозиційного простору м. Охтирка Сумської обл. шляхом комплексного використання міського історико-культурного середовища. Наявність старої забудови у сукупності зі значною кількістю видатних пам'яток культової архітектури на порівняно невеликій площині історичного населеного місця Слобожанщини дозволяє розглядати місто як музей під відкритим небом.

Ключові слова: історико-культурне середовище, музейні засоби презентації, експозиційний простір, пам'ятка культової архітектури, Слобідська Україна, віталізація історико-культурної спадщини.

На початок ХХІ ст. як найбільш розвненими країнами світу, так і міжнародними пам'яткоохоронними організаціями були суттєво переглянуті підходи до охорони історико-культурної спадщини, які проголошують комплексну охорону історико-культурного середовища, сформованого як з видатних пам'яток спадщини, так і об'єктів рядової забудови, природних ландшафтів і т. д., що відбивають спосіб життя традиційного населення [6].

На практиці для втілення нових підходів залучають музейні засоби презентації, що дозволяє

сформувати єдиний експозиційний простір на основі комплексного історико-культурного середовища. Яскравим прикладом такого середовища є історичний центр м. Охтирка Сумської області. Наявність старої забудови у сукупності зі значною кількістю видатних пам'яток культової архітектури на порівняно невеликій площині районного центру вирізняє Охтирку серед інших історичних малих міст Слобожанщини, що вимагає особливої уваги до збереження цього середовища як відображення матеріальної та духовної культури Слобідської України.

Враховуючи, що підходи до комплексної охорони історико-культурних пам'яток були суттєво переглянуті за останні десятиліття, база досліджень і публікацій, в яких розв'язується дана проблема, знаходиться в стадії формування. Принципи використання історико-культурних ландшафтів міського середовища розглянуті в роботах С.Д. Дахіна [5], С.О. Наумова [7], Д.Е. Гришанкова [7]. Історичне середовище як пам'яткоохоронну категорію розглядає Л.В. Прибега [10]. За останні роки з'являються роботи по залученню музейних засобів презентації до пам'яткоохоронної справи – наукові статті С.Є. Грачової [4], Т.І. Герасименко [3], І.Ю. Гладкого [3].

Загалом, для української науки охорона культурної та історичної спадщини зводиться до охорони окремих видатних пам'яток. Так, пам'ятки культової архітектури м. Охтирка Сумської області були досліджені й описані науковцями НДІТІАМ [6]. В 1988 р. було

Свято-Покровський собор

складено історико-архітектурний опорний план та проект зони охорони пам'яток м. Охтирки як одного з історичних міст України за авторством В.В. Вечерського. Тож на сьогодні виникає необхідність не лише ознайомлюватися з передовим пам'яткоохоронним досвідом, а й адаптувати його до українських реалій, зокрема до конкретних історико-культурних ландшафтів.

Метою статті є дослідження можливостей формування експозиційного простору шляхом комплексного використання історико-культурного середовища історичного центру м. Охтирка як відображення новітніх підходів до охорони історико-культурної спадщини.

На сучасному етапі розвитку пам'яткознавства збереження та регенерація історико-культурної спадщини розкривається двома основними тезами. По-перше, спадщина несе в собі культурні та цивілізаційні коди нації. На них ґрунтується ідентичність як окремих міських товариств, так і нації в цілому. По-друге, об'єкти культурної та історичної спадщини є важливим активом сучасних міст, який може приносити прибуток й істотно впливати на їх економічний розвиток [7].

У ряді країн, насамперед у країнах Європи, регенерація та інтеграція культурної та історичної спадщини все частіше розглядаються як рушійна сила розвитку історичних міст в цілому (heritage-led regeneration) [1, 156]. Серед засобів інтеграції пам'яток в господарське життя сучасного міста та введення їх в економічний оборот («віталізації» історико-культурної спадщини) чільне місце посідають розвиток культурного і пізнавального туризму та створення на базі об'єктів спадщини туристичних продуктів і брендів [7].

В Україні нові підходи до охорони пам'яток майже не реалізуються, оскільки традиційно цінність вітчизняних пам'яток вважається незначною щодо таких туристичних центрів, як міста-музеї Європи. На той час як встановлено, що привабливі туристичні продукти можуть створюватися і на базі скромної спадщини за рахунок використання в пам'яткоохоронній практиці музейних засобів презентації (музеефікації) [13, 275]. Споруди, що творять історичні міста та села, не обов'язково мусять мати унікальну цінність, вони формують власне історико-культурне середовище з огляду на виразні просторові, технологічні та пластичні характеристики, які органічно пов'язують їх.

Така тенденція дозволяє формувати єдиний експозиційний простір за рахунок комплексного використання історико-культурного середовища в цілому. Яскравим прикладом втілення нових підходів до використання історико-культурної спадщини може слугувати історичний центр м. Охтирка Сумської області.

Введенська церква

Охтирка – одне з міст Слобожанщини, засноване в сер. XVII ст. До кінця XVII ст. прикордонний острог став потужною фортецею і батьківщиною Охтирського козацького полку. На період утворення Слобідсько-Української губернії (1765 рік) це було найбільш заселене місто Слобожанщини [8, 92].

Серед інших історичних малих міст Слобожанщини Охтирка посідає чільне місце завдяки порівняно найбільшій збереженості історичного центру, забудованого двоповерховими будинками XVIII–XIX століть. Як і всі міста Слобідської України, Охтирка мала хаотичну забудову. Ядро міста становила фортеця, що займала домінуюче в стратегічному відношенні місце, а навколо розбігалися, вписуючись в рельєф місцевості, вулички з житловими садибними будівлями, які розташовувалися довільно, без певного регулярного порядку [8, 93]. В міському силуеті донині домінують величні куполи охтирських храмів, кожен з яких – неповторний як за своєю архітектурою, так й історією.

Розглядаючи Охтирку як своєрідний музей під відкритим небом, виникає необхідність створення експозиційного простору, який би об'єднував в єдине ціле всі елементи історико-культурного міського середовища. Загальний експозиційний простір складається з декількох майданчиків, пов'язаних з

Церква Різдва Христового

Спасо-Преображенська церква

конкретними історико-культурними об'єктами.

Центральний експозиційний майданчик – це площа, де колись знаходилась Охтирська фортеця. Вона мала форму неправильного чотирикутника

та займала територію нинішнього центру міста – від річки до площі, де розташований нині Покровський Собор (будівля собору знаходилась за межами фортеці) [8, 94].

Храм Архангела Михаїла

Наступний експозиційний майданчик – архітектурний ансамбль Свято-Покровського собору, який складається з трьох окремих споруд.

Центральна споруда ансамблю – Свято-Покровський собор – візитна картка міста. Будівля виконана в стилі українського бароко за проектом російського архітектора Д.В. Ухтомського (керував роботами архітектор С. Дудинський). Місцем будівництва собору було обрано місце, де священник Данило Полянський в 1739 р. знайшов унікальну ікону з образом Богородиці з непокритою головою (Охтирська Божа Матір). Ікона була викрадена в 1903 році, зараз в храмі зберігається її копія. Частина коштів на будівництво собору виділила імператриця Єлизавета, яка відвідала місто в 1744 р. Будівництво тривало 15 років і було завершено в 1768 р. Будівля була пошкоджена під час Другої світової війни, відреставрована в 1970–1972 рр. [2, 100].

Об'ємно-просторове рішення храму унікальне і не має аналогів в архітектурі українського бароко. Храм одноповерховий, але (за російською традицією) зовні зорово розділений на два поверхи. За формою собор схожий на корабель. Внутрішній простір – високий, в ньому збережений вишуканий ліпний барочний декор. Художню цінність цієї пам'ятки архітектури мають і використані в її внутрішньому вбранні елементи образотворчого

мистецтва. Інтер'єр прикрашений пілястрами з капітелями іонічного ордера, настінним живописом. У роботі над іконостасом брав участь відомий художник І.С. Саблуков, але оригінальний іконостас було втрачено [9, 13].

Поряд з Покровським собором розташований ще один цікавий в архітектурному відношенні храм – Введенська триярусна церква-дзвіниця. Побудована вона в 1784 р. за проектом харківського архітектора П. Ярославського. Виконана в стилі бароко з елементами класицизму. Має центричну пірамідальну композицію і складається з трьох ярусів, встановлених на невисокому цоколі. У першому ярусі розміщена церква, два верхніх призначені для дзвонів. Споруда вирізняється добре знайденими пропорціями кожного ярусу і чіткістю силуету. Гармонійна, стрімка церква завершена фігурою апостола Андрія, що тримає хрест [9, 13].

Церкву Різдва Христового, що входить до ансамблю Покровського собору, називають ще «Графської церквою», оскільки зведена вона була на кошти графині А. Чернишової.

Храм побудований в стилі класицизму, цегляний, потинькований. У плані має складну конфігурацію, симетричну по повздовжній осі. До середнього підвищеного об'єму примикають знижені вівтарна частина, а по боках – прямокутні в плані об'єми з ще більш низькими прямокутними прибудовами.

Храм Георгія Победоносця

Головний вхід прикрашений портиком з чотирма колонами тосканського ордеру. Храм оригінальний за своїм об'ємно-просторовим і декоративним вирішенням, більше схожий на палацову споруду, ніж на культову [9, 14].

Окремим експозиційним майданчиком є Спасо-Преображенська церква, розташована в самому центрі Охтирки. Невеликий храм у візантійському стилі побудований за проектом архітектора В. Немкіна замість дерев'яної Преображенської церкви, заснованої ще в XVIII ст. Проект нового кам'яного храму був схвалений і прийнятий в 1904 р., і вже через рік церква була освячена. Будівництво велося на пожертвування міщанина Г. Чикало. Раніше над храмом височіла нині втрачена дзвіниця, на другому ярусі якої розміщувався дзвін вагою 5 т [12, 278].

Далі інших від центру знаходиться храм Архангела Михаїла (Михайлівська церква) – будівля оригінальної архітектури, яка формує ще один експозиційний майданчик. Храм був побудований з червоної цегли в 1884 р. як військова церква і вражає своїм неповторним стилем, в якому гармонійно поєднуються декоративні елементи російської, візантійської та романської архітектури.

Прямокутний за планом храм Архангела Михаїла з главами – кульками на тонкий «шиях» розділений арками на три нефи. Особливістю декору інтер'єру Михайлівської церкви є протягнутий під люнетами

пояс глибоких напівциркульних ніш з творами станкового живопису [12, 281].

Величний храм Георгія Победоносця в Охтирці також відомий як Юріївська церква. Його історія починається з 1660 р., коли в Охтирці була побудована перша Георгіївська церква. Згодом її неодноразово реконструювали зусиллями гусарського полку Д. Давидова, але в 1860 р. замість зношеного храму було вирішено побудувати новий. Будівництво тривало 45 років. Храм освятили тільки в 1905 р. Церква хрестоподібна за планом, увінчана однією главою на високому потужному барабані. Завдяки вдалому компонуванню та формі сприймається як монументальна споруда [12, 284].

Окремий експозиційний майданчик – Свято-Троїцький монастир, заснований в 1654 р. в мальовничій місцині на вершині Монастирської гори на березі Ворскли. У 1917 р. Охтирський монастир було закрито, його споруди практично знищено. Від монастирського ансамблю збереглася лише дзвіниця. Але територія колишнього монастиря на високій лісистій горі, навколо якої в'ється р. Ворскла, є визначним місцем, елементом єдиного історико-культурного середовища. З 2002 р. розпочалося відродження Охтирського Свято-Троїцького монастиря та реставрація єдиної вцілілої споруди – дзвіниці, в об'ємах якої облаштовано храм і келії [11, 6].

Експозиційним майданчиком, що не лише

Свято-Троїцький монастир

презентує історичну житлову забудову міста, а й демонструє духовну спадщину, є Охтирський краєзнавчий музей, заснований в 1920 р. Музей розташований в двоповерховому будинку, побудованому в стилі класицизму на поч. ХХ ст. Фонди музею зберігають матеріали з історії міста та його знакових історичних особистостей.

Формування єдиного експозиційного простору потребує створення точок огляду – оглядових майданчиків, опорних точок експозиційного руху [4, 242]. Комплексне використання історико-культурного середовища вимагає соціалізації простору, розробки елементів інфраструктури, упорядкування наукової діяльності. Створення єдиного експозиційного простору за рахунок використання різноманітних історико-культурних об'єктів м. Охтирки здатне сформувати цілісний туристичний продукт, готовий до виведення на туристичний ринок України.

Отже, формування єдиного експозиційного простору шляхом комплексного використання історико-культурного середовища м. Охтирка відповідає сучасним підходам до збереження спадщини. Для реалізації цих підходів залучають музейні засоби презентації історико-культурних об'єктів, оскільки на сьогодні стан розвитку музейної справи досяг такого рівня, що дозволяє формувати складне багаторівневе експозиційне середовище за рахунок різних пам'яток історії та культури [4].

Створення єдиної історико-культурно-природної зони в якості цілісного туристичного

продукту може стати тим важелем, який здатний відіграти помітну роль у відродженні міста. Туристичне використання історико-культурного середовища тим важливе, що туризм – це найбільш очевидний і традиційний спосіб капіталізації об'єктів спадщини та забезпечення інвестицій у реконструкцію і утримання пам'яток [3].

Вивчення й поширення принципів формування експозиційного простору за рахунок комплексного використання історико-культурного середовища сприятиме інтеграції пам'яток в господарське життя сучасного міста та введення їх в економічний обіг, що відповідає завданням музейної та пам'яткоохоронної справи України.

Посилання

1. Бевз А.В. Збереження та регенерація історичних центрів міст в західній та центрально-східній Європі [Текст] / А.В. Бевз // Проблемы теории и истории архитектуры Украины: Сб. науч. тр. – Одесса: Астропринт, 2003. – Вып. 4. – С. 155–173.
2. Вечерський В.В. Православні святині Сумщини [Текст] / В.В. Вечерський. – К.: Техніка, 2009. – 222 с.
3. Герасименко Т.И. Всемирное и национальное культурное наследие региона как основа развития историко-культурного туризма [Электронный ресурс] / Т.И. Герасименко, И.Ю. Гладкий. – Режим доступа: <http://aleksejev.ru/materials/1282/25610/>.
4. Грачева Е.С. Музей как поле социокультурных коммуникаций [Текст] / Е.С. Грачева. – Саратов, 2010. – 315 с.
5. Дахин С.Д. Историко-культурный ландшафт как основа комплексного анализа материального культурного наследия региона [Текст] / С.Д. Дахин // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 3. – С. 9–13.
6. Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) від 01.01.1987 // Пам'ятки України. –

1988. – № 2. – С. 39–40.

7. Наумов С.А. Защита культурного и исторического наследия и регенерация городской среды [Электронный ресурс] / С.А. Наумов, Д.Э. Гришанков. – Режим доступа: <http://www.rusdb.ru/gorod/expo-cultnasledie/culture/>.

8. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [Текст] / Упорядники В.О. Пірко, О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 222 с.

9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР [Текст] / гл. ред. Н.Л. Жариков. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 13–14.

10. Прибега Л.В. Историчне середовище як пам'яткоохоронна категорія [Текст] / Л.В. Прибега // Українська академія мистецтва. Дослідницькі і науково-методичні праці. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 177–185.

11. Святині Сумщини. Духовне світло Богородиці Охтирської: (до 265-річчя явлення чудотворного образу) [Текст]. – Суми: Унів. кн., 2004. – 8 с.

12. Чекмарев А.В. Двухбашенные храмы Слобожанщины: трансформация украинской типологии в XVIII – начале XIX вв. [Текст] / А.В. Чекмарев // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. – СПб.: Издательский дом «Коло», 2013. – Вып. 18 (34). – С. 277–311.

13. Шубович С.А. Культурный ресурс исторической среды современного города [Текст] / С.А. Шубович // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – К.: Техніка, 2003. – Вып. 36. – С. 274–279.

Жукова Е.В. Формирование экспозиционного пространства путем комплексного использования историко-культурной среды (на примере исторического центра г. Ахтырка Сумской обл.)

Рассмотрены возможности формирования экспозиционного пространства г. Ахтырка Сумской обл. путем комплексного использования городской историко-культурной среды. Наличие старинной застройки в совокупности со значительным количеством выдающихся памятников культовой архитектуры на сравнительно небольшой площади исторического населенного места Слобожанщины позволяет рассматривать город как музей под открытым небом.

Ключевые слова: историко-культурная среда, музейные средства презентации, экспозиционное пространство, памятник культовой архитектуры, Слободская Украина, витализация историко-культурного наследия.

Zhukova O.V. Forming of the exposition space by the comprehensive use of historical and cultural environment (for example, the historical center of Okhtyrka Sumy region)

The possibility of the forming of the exposition space Okhtyrka Sumy region through integrated use of the city historical and cultural environment. The presence of an ancient building, in conjunction with a significant amount of the outstanding monuments of religious architecture in a relatively small area of historical places Slobozhanshchina allows us to consider the city as an open air museum.

Key words: historical and cultural environment, museum presentation tools, exposition space, a monument of religious architecture, Slobodskay Ukraine, vitalization of historical and cultural heritage.

15.03.2014 р.

УДК 94(477):72.04+693.64

В.І. Мезенцев

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПРО РОЗМІРИ, АРХІТЕКТУРНИЙ ТИП ТА АНАЛОГІЇ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

В статті на основі писемних та нових археологічних джерел розглядаються дискусійні питання про розміри, конструкцію, архітектурний тип і аналогії головної резиденції гетьмана І. Мазепи на передмісті Батурина на Гончарівці. Проводиться широкий порівняльний аналіз споруди. Аргументується версія про унікальність плану, архітектури і декору та багатопверховість цього палацу і його відмінність від народного типу одно-двоповерхових кам'яниць козацької старшини.

Ключові слова: план, будівельна техніка і конструкція, кількість поверхів, архітектура, орнаментация, аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці.

Розкопки залишків палацу гетьмана Івана Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці та вивчення його будівельної техніки, архітектури і декору мають велике наукове значення. Жодна резиденція гетьманів не збереглась, їх рештки не знайдені і не досліджуються в інших столицях козацької держави. Деякі історики архітектури та автор вважають, що головна резиденція І. Мазепи на Гончарівці була порівняно великою триповерховою багато прикрашеною спорудою, незвичайною для палат козацької еліти (рис. 1–3) [1].

Однак серед археологів існує інша точка зору [2]. Ця робота на основі писемних та нових археологічних джерел розгляне дискусійні питання про розміри, конструкцію і кількість поверхів палацу Гончарівки, його план, архітектурний тип та їх аналогії.

1995 р. археологічна експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ почала розкопки залишків палацу на Гончарівці. З 2003 р. їх плідно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція за участі автора [3]. Батуринську експедицію очолюють директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при ЧНПУ к.і.н. Вячеслав Скороход та його заступник Юрій Ситий. Відомий історик Гетьманщини, директор Інституту історії, етнології та правознавства ЧНПУ, проф. Олександр Коваленко допомагає організації та фінансуванню експедиції й виданню її матеріалів.

Уперше гетьманський дім на Гончарівці згадується в Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. [4]. Очевидно, у другій половині 90-х рр. XVII ст. І. Мазепа переніс свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці на передмістя Гончарівку. Воно займає високий берег р. Сейму за 2 км на південний схід від колишньої